प्राशस्त्यं गुरुशुक्रयोः

प्रो. हंसधरझाः

आचार्यः, ज्योतिषविभागः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, भोपालपरिसरः

विदितमेव विदां यज्ज्यौतिषं ग्रहनक्षत्राधारितं शास्त्रम्। ब्रह्माण्डोदरमध्यगता ये खलु चराचरजीवाः पदार्था वा तेषु पञ्चमहाभूतानि, त्रयो गुणाः, सप्तधातवश्च ग्रहनक्षत्रप्रभावादेव जायन्ते। क्वचित्पार्थिवांशाधिक्यं, क्वचिज्जलांशाधिक्यं, क्वचिदग्न्यंशाधिक्यं, क्वचिद्वायोरंशः, क्वचिदाकाशस्य भागः, एवञ्च क्वचित् सत्त्वग्रहप्रभावाधिक्यात् सत्त्वगुणांशोऽधिकः, क्वचिद्रजोगुणग्रहप्रभावाधिक्याद्रजोगुणाधिक्यं, क्वचिच्च तमोगुणग्रहप्रभावाधिक्यात् तमोगुणांशोऽधिकः। यथोक्तमपि वराहमिहिरेण –

गुरुशशिरवयः सत्त्वं रजः सितज्ञौ तमोऽर्कसुतभौमौ।
एतेऽन्तरात्मनः स्वां प्रकृतिं जन्तोः प्रयच्छन्ति।।[1]

शाङ्र्धरमते देवा एव ग्रहाणां रूपाणि धृत्वा नराणां पूर्वार्जितानि स्वकीयानि शुभाशुभफलानि प्रयच्छन्ति। यथा –

देवता ग्रहरूपेण मनुष्याणां शुभाशुभम्।
फलं प्रागर्जितं यच्च तद्ददाति स्वकीयकम्।।[2]

लल्लाचार्यमते समस्तनक्षत्रग्रहमण्डलं भूमिं च ब्रह्मा निर्माय आकाशे स्थापयामास। तद्ग्रहमाध्यमेनैव जनाः शुभाशुभानि फलानि लभन्ते। यथा –

सकलमपि धिष्ण्यमण्डलमवनिबद्धं विनिर्मितं धात्रा।
तत्र ग्रहा ग्रहेष्वपि शुभाशुभं सर्वजन्तूनाम्।।[3]

बृहस्पतिना त्वेवमुक्तम् –

ग्रहाधीनं जगत्सर्वं ग्रहाधीना नरा वराः।

---

[1] बृहज्जातकम् 3/23

[2] बृ.दै.रञ्ज.4-7

[3] बृ.दै.रञ्ज.32/11

कालज्ञानं ग्रहाधीनं ग्रहाः कर्मफलप्रदाः।।
सृष्टिरक्षणसंहाराः सर्वे चापि ग्रहानुगाः।
कर्मणां फलदातारः सूचकाश्च ग्रहाः सदा।।[4]

एवं मानवानामुन्नतिरवनतिर्वा सर्वमपि ग्रहाधीनमतो ग्रहा इमे पूज्यतमा-। यथा वशिष्ठः –व

उच्छ्रयपतनानि नृणां खचराधीनानि विशेषतो यस्मात्।
अखिलानामपि लोकानां वृद्धिस्तस्माद् ग्रहाश्च पूज्यतमाः।।[5]

यतो ह्येवंभूतानां लोकोपयोगिनां परमात्मनोऽशवतां ग्रहाणां गतिस्थित्यादीनां प्रतिपादकमिदं ज्यौतिषशास्त्रमतोऽस्य शास्त्रस्यातीव महत्त्वमिति स्पष्टमेव।

एवं प्रशस्तेऽस्मिञ्ज्योतिषशास्त्रे रविचन्द्रयोस्तु मुख्यत्वं वर्तते एव, गुरुशुक्रयोरप्यनल्पमेव स्थानं दरीदृश्यते तत्र। बृहस्पतेः खल्वन्वर्थं नाम कृतं प्राच्यैर्गुरुरिति। ज्योतिषशास्त्रमर्मज्ञेनार्वाचीनविदुषा स्वनामधन्येन श्रीअर्कसोमयाजिधूलिपालमहोदयेनापि प्रतिपादितं यत् - "सर्वेषामपि ग्रहाणां गुरुतमो गुरुरेव। तत्र सर्वेषां ग्रहाणां द्रव्यमाहत्य यावद् भवति तावदधिकद्रव्यवान् गुरुः। ग्रहाणां मध्ये शुक्रं विना गुरुरेवाधिकप्रकाश इत्यपि प्रतिपादितं श्रीअर्कसोमयाजिना।।" इदमेव कारणं यद् गुरोः प्रभावोऽपि तथैव बाहुल्येनापतति पृथिव्याम्।

अथ शुक्रो हि बृहस्पतेरपि अधिकप्रकाशः परन्तु लघुबिम्बः। शुक्रोऽयं जातकशास्त्रे वीर्याधिपतिः कथितः। यतो हि शरीरे वीर्यं निखिलानामपि देहधारिणां कृते परमावश्यकं तत्त्वं तथा तद्वीर्यस्याधिपतिः शुक्रः, अतो जीवने शुक्रानुकूल्यं नूनमपेक्षितं स्यादेवेत्यपि स्पष्टमेव विदाम्। इदमेव कारणं यद् बृहस्पतेरनन्तरं शुक्रस्यैव दृश्यते खलु विचारो द्विरागमादिकर्मविशेषेषु।।

एवं ज्यौतिषशास्त्रे रविचन्द्रानन्तरं गुरुशुक्रयोरेव महत्त्वं प्रतिपादितम्। यथा –

राहुदोषं बुधो हन्यादुभयोस्तु शनैश्चरः।
त्रयाणां भूमिजो हन्ति चतूर्णां दानवार्चितः।।
पञ्चानां देवमन्त्री च षण्णां दोषन्तु चन्द्रमाः।
सप्तदोषं रविर्हन्ति विशेषादुत्तरायणे।।[6]

इदमेव कारणं यदेकोऽपि केन्द्रस्थो गुरुर्बहून दुष्टयोगान्नाशयति। तथोक्तमपि –

---

[4] बृ.दै.र. 32/16

[5] बृ.दै.र. 32/16

[6] वि.वि.पञ्चाङ्गम 1993-1994 पृ5

किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे यस्य केन्द्रे बृहस्पतिः।
मत्तमातङ्गयूथानां शतं हन्ति च केसरी।।[7]

अपि च –

शुक्रो दशसहस्राणि बुधो दशशतानि च।
लक्षमेकं तु दोषाणां गुरुर्लग्ने व्यपोहति।।[8]

अथ संवत्सरशब्दः प्रायः सुपरिचित एव लोके। अतिचारविलुप्ताब्दादिविचारे संवत्सरविचारो मुख्यस्तथा संवत्सरविचारो गुरुचाराधीनः। अर्थान्मध्यमबृहस्पतेरेकराशिभोगकालो गौरवं वर्षं संवत्सरनामकं भवति। यथा भास्कराचार्यः –

बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगात् संवत्सरं सांहितिका वदन्ति।[9]

एवं वशिष्ठोऽपि –

मध्यगत्या भभोगेन गुरोर्गौरववत्सरः।।[10]

इदं हि बार्हस्पत्यवर्षं (कल्पकुदिनैः बृहस्पतेः कल्पभगणाः लभ्यन्ते तदा कुदिनेनैकेन किमिति फलमेकस्मिन् दिने गुरोर्गतिमानमतो यद्यनया गत्यैकं दिनं तदा मध्यगुरुराशिकलाभिः किमित्यनुपातेन) 361/02/04/45 सावनदिनाद्यात्मकं भवति। अस्मात्संवत्सरमानात् सावनाब्दः 1/2/4/45 सावनदिनादिना लघुस्तथा सौराब्दः 4/13/25/37 सावनदिनादिना महान् भवति। तत्र स्पष्टो गुरुर्यदि एकस्मिन् वत्सरे एकराशिसञ्चरणं करोति तदाऽसौ शुद्धः संवत्सरः कथ्यते। संवत्सरा इमे सृष्ट्यादिकालादारभ्य क्रमेण विजयादयः षष्ठि भवन्ति। अत एव गतगुरुराशिषु षष्टिभक्तेषु शेषतुल्या विजयादयो गतसंवत्सरा भवन्ति। यथोक्तमपि सूर्यसिद्धान्ते –

द्वादशघ्ना गुरोर्याता भगणा वर्तमानकैः।
राशिभिः सहिताः शुद्धाः षष्ट्या स्युर्विजयादयः।।[11]

चेद् बृहस्पतिरेकस्मिन्नेव संवत्सरे (361/02/04/45) दिनाद्यन्तरे द्विराशिसञ्चरणं कृत्वा पुनः पूर्वराशिं नागच्छति तदासौ महातिचारो लुप्तसंवत्सरश्चोच्यते। यदि द्वाराशिसञ्चरणं कृत्वा वक्रत्वं प्राप्य पूर्वराशिमागच्छति तदासौ अतीचारः कथ्यते। यथा हि संहितायाम् –

यत्रैकराशिसञ्चारो मार्गत्या गुरोर्भवेत्।

---

[7] लघुपारा.परि.अरि.भ. 15

[8] वि.वि.पचा 1993 पृ. 5

[9] सि.शि.म.का. 30

[10] सू.सि.म. 56 टिप्प.

[11] सू.सि.म. 56

शुद्धः संवत्सरः स स्यात् सर्वेषां च शुभप्रदः।।
यत्र द्विराशिसञ्चारो ह्यतीचारः स कथ्यते।
लुप्ताब्दश्च यदाब्दान्ते पूर्वभं नैति वक्रितः।।
महातिचारसंज्ञोऽसौ सर्वलोकभयङ्करः।।[12]

एवञ्च म.म. महेशठक्कुरः –

पूर्वराशिं परित्यज्यापूर्णे संवत्सरे गुरुः।
अतीचारः स विज्ञेयः परराशिगतो यदि।।[13]

व्यवहारसमुच्चयेऽपि – तत्रैव

अतिचारगतो जीवस्तं राशिं नैति चेत्पुनः।
लुप्तसंवत्सरो ज्ञेयः गर्हितः सर्वकर्मसु।।[14]

अत्र गुरुणा तूक्तं यन्मेषवृषकुम्भमीनेषु पूर्वराशेः सकाशात् महातिचारेणायाति पूर्वराशिं च नैति तदा न लुप्तसंवत्सरदोषः। यथा तत्रैव –

मेषे वृषे झषे कुम्भे यद्यतीचारगे गुरौ।
न तत्र कालदोषः स्यादित्याह भगवान् यमः।।

नहि राशिभेदेनैव परिहारः किन्तु देशभेदेनापि विद्यते परिहारः। तत्र पीयूषधारायां लिखितं यदत्रिमते केवलं गङ्गानर्मदानद्योर्मध्यवर्तिदेश एव लुप्ताब्ददोष इति। तथा तत्रैव

लुप्ताब्ददोषोऽत्रिमतेन मध्ये सोमोद्भवायाः सुरनिम्नगायाः।

अत एवोक्तं श्रीरामचार्येण –

गोऽजान्त्यकुम्भेतरभेऽतिचारगो नो पूर्वराशिं गुरुरेति वक्रितः।
तदा विलुप्ताब्द इहातिनिन्दितः शुभेषु रेवासुरनिम्नगान्तरे।।[15]

केषाञ्चिन्मते लुप्तसंवत्सरदोषः केषुचिद्राशिषु अतिशयेन भवति। यथा सारसागरे-

अतिचारगते जीवे धनुः कर्कटमीनगे।
लुप्तसंवत्सरो ज्ञेयः विवर्ज्यः सर्वकर्मसु।।[16]

---

[12] सू.सि.म.55 टिप्प.

[13] मु.चि.शु.प्र.49 मणि.

[14] मु.चि.शु.53 पीयूष

[15] मु.चि.शु. 53

[16] मु.चि.शि.53 पीयूष

अथ च गुरुशुक्रयोरनयोरुदयास्तबालवृद्धत्वादिविचारश्चातिशयेन विराजते खलु ज्योतिषशास्त्रे, धर्मशास्त्रे च, संस्कारादिषु उपयोगित्वात्। तत्र ग्रहप्रभावेषु ग्रहाणां स्वभावादयस्तु सन्त्येव कारणभूतास्तेषामुदयास्तमयत्वञ्चापि भजतेऽतिमहत्त्वम्। तत्रोदयास्तौ द्विविधौ नैत्यिकौ कालांशापेक्षिकौ च। प्रवहवेगवशाद् भूपरितो भ्रमितग्रहस्य क्षितिजव्यवधानाद् यददृश्यत्वं तदस्तत्वम्, यत्क्षितिजोर्ध्वर्यवर्गत्वत्वेन दृश्यत्वं तदेवोदितत्वमिति नैत्यिकौ सावनात्मकावुदयास्तौ। तथा च ईषद्युतिमतां ग्रहर्क्षाणां सूर्यसान्निध्यात्तत्प्रखरनिकरप्रभावेण यददर्शनं तत्तेषामस्तमयत्वम्, यच्च सूर्यात्कालांशाधिकान्तरितानां दर्शनं तत्तेषामुदयत्वमिति कालांशापेक्षिकावुदयास्तौ। अत्र नैत्यिकावुदयास्तौ सूर्यचन्द्रयोर्यथा महत्त्वजनकौ न तथा भैमादीनाम्। किन्तु चन्द्रादीनां तु कालांशवशगावुदयास्तौ महत्त्वजनकौ। तत्र ज्यौतिषशास्त्रे सिद्धान्तशिरोमणौ बृहस्पतेरेकादश शुक्रस्य च दश कालांशाः पठिताः यथा –

दस्रेन्दवः शैलभुवश्च शक्रा रुद्राः खचन्द्रास्तिथयः क्रमेण।
चन्द्रादितः काललवा निरुक्ता ज्ञशुक्रयोर्वक्रगयोर्द्विहीनाः।।[17]

अत्रास्तात्पूर्वं ग्रहाणां वृद्धत्वमुदयात्परञ्च बालत्वं भवतीतिहेतोः गुरुशुक्रयोरपि वृद्धत्वबालत्वयोः कालौ प्रोक्तौ। तत्र शुक्रस्य पूर्वोदयानन्तरं दिनत्रयं यावत्तथा पश्चिमोदयानन्तरं दशदिनानि यावद्बालत्वं भवति।एवं शुक्रो यदि पूर्वस्यामस्तं याति तदा ततःपूर्वं पञ्चदशदिनानि यावत्, यदि पश्चिमायामस्तं याति तदापि पञ्चदशदिनानि यावदेव वृद्धत्वं तिष्ठति। किन्तु गुरोस्तु बाल्यं वृद्धत्वं वा सर्वदैव पञ्चदशदिनात्मकमेवेत्यपि प्रोक्तं श्रीरामाचार्येण। यथा –

पुरः पश्चाद् भृगोर्बाल्यं त्रिदशाहं च वार्धकम्।
पक्षं पञ्चदिनं पक्षं गुरुः पक्षं च सर्वतः।।[18]

एवमेव नारदोऽपि –

पश्चात्प्रागुदितः शुक्रो दशत्रिदिवसं शिशुः।
वृद्धः पञ्चदिनं पक्षं गुरुः पक्षं च सर्वतः।।[19]

आचार्यमहेश्वरमते शुक्रस्य पश्चिमायामुदये सति दशदिनानि यावद् बालत्वम्, अस्ते सति पञ्चदिनात्मकं वृद्धत्वम्। शुक्रो यदि पूर्वस्यामुदेति तदा दिनत्रयात्मकं बालत्वं भवति। केचित्तु

---

[17] सि.शि.उद. 6

[18] मु.चि.सं. 27 पीयूष

[19] मु.चि.सं. 27

गुरोः सर्वदा पञ्चदिनात्मकं वृद्धत्वं शिशुत्वं च कथयन्ति। केचिद्दशदिनात्मकमपरे तु सप्तदिनात्मकं खलु गुरुशुक्रयोर्बाल्यं वृद्धत्वञ्चेति वदन्ति। यथा –

बालः शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकञ्चैव वृद्धः।
पश्चादौ त्रितयमुदितः पक्षमैन्द्रयां क्रमेण। ।
जीवो वृद्धः शिशुरपि सदा पक्षमन्यैश्च सूतौ।
वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकं चापरैः सप्तरात्रम्।।[20]

अत्र केशवार्को यथा –

क्षिपति सप्तदिनान्युदयास्तयोः।
सुरगुरुर्भृगुजश्च गतैष्ययोः।।[21]

अत्र बाल्यवार्द्धक्यविचारे गर्गस्तु देशभेदेन स्वमतं प्रकटितवानस्ति। तद् यथा –

शुक्रो गुरुः प्राक् परतश्च बालो विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम्।
वङ्गेषु हूणेषु च षट् च पञ्च शेषे तु देशे त्रिदिनं वदन्ति।।[22]

अर्थाद् विन्ध्याचलपार्श्वस्थप्रदेशे दशदिनात्मकम्, अवन्त्यां (उज्जयिन्याम्) सप्तदिनात्मकम्, वङ्गप्रदेशे षड्दिनात्मकम्, हूण (मेंगोलिया) देशे पञ्चदिनात्मकम्, तथाऽन्यदेशेषु दिनत्रयात्मकं बाल्यं वृद्धत्वञ्चोभयोः स्वीकरणीयमिति। एवमुक्तानि मतानि श्लोकेनैकेन व्यज्यँल्लिखति रामाचार्यः –

ते दशाहं द्वयोः प्रोक्ते कैश्चित् सप्तदिनं परैः।
त्रहं त्वात्ययिकेऽप्यन्यैरर्द्धाहं च त्र्यहं विधोः।।

एवं गुरुशुक्रयोर्बाल्यवार्धक्यविषये मतवैभिन्यमतोऽत्र देशाचारव्यवस्थैव स्वीकार्या। यदा खलु गुरुशुक्राविमौ बालौ वृद्धावस्तौ वा भवतस्तदा बहुविधानि श्रौतस्मार्तकर्माणि न विधेयानीति शास्त्रादेशः। यथा मुहुर्त्तचिन्तामणौ –

वाप्यारामतडागकूपभवनारम्भप्रतिष्ठे व्रताऽ–
रम्भोत्सर्गवधूप्रवेशनमहादानानि सोमाष्टके।
गोदानाग्रयणप्रपाप्रथमकोपाकर्मवेदव्रतं

---

[20] मु.चि.सं. 28 पीयूष

[21] मु.चि.सं. 28 पीयूष

[22] मु.चि.सं. 28 पीयूष

नीलोद्वाहमथातिपन्नशिशुसंस्कारान् सुरस्थापनम्।।
दीक्षामौञ्जितविवाहमुण्डनमपूर्वं देवतीर्थेक्षणं
सन्यासाग्निपरिग्रहौ नृपतिसन्दर्शाभिषेकौ गमम्।
चातुर्मास्य समावृती श्रवणयोर्वेधं परीक्षां त्यजेद्
वृद्धत्वास्तशिशुत्व इज्यसितयोर्न्यूनाधिमासे तथा।।[23]

अर्थाद् गुरुशुक्रयोर्वृद्धत्वास्तशिशुत्वे तथा न्यूनाधिमासे सति वापी दीर्घिका, आरामः उपवनं तडागः पुष्करिणी, कूपः, भवनम् एतेषामारम्भः, प्रतिष्ठा गृहप्रतिष्ठा (गृहप्रवेशः), व्रतारम्भः व्रतोद्यापनम्, षोडशमहादानानि, सोमयागः, अष्टकाश्राद्धम्, गोदानं, केशान्तं कर्म, आग्रयणं, नवान्नपारणं, प्रपा (जलशाला) कर्म, उपाकर्म, वेदव्रतं, नील (काम्य) वृषोत्सर्गः, अतिक्रान्तजातकर्मादिसंस्काराः, देवस्थापनं, दीक्षाग्रहणम्, उपनयनं, मुण्डनं, प्रथमत्वेन तीर्थदेवदर्शनं, सन्यासधारणम्, अग्निहोत्रं, राज्ञः प्रथमदर्शनं, राज्याभिषेकः, अपूर्वयात्रा, चातुर्मास्यव्रतं, समावर्तनं, कर्णवेधः, दिव्यपरीक्षणञ्च न कार्यमिति।

अथ गुरुर्यदि सिंहराशौ मकरराशौ वा भवेत्तदापि उक्तानि कार्याणि न विधेयानीति सामान्यो नियमः। यथा रामाचार्यः –

अस्ते वर्ज्यं सिंहनक्रस्थजीवे वर्ज्यं केचिद् वक्रगे चातिचारे।[24]

परन्त्वत्र सिंहस्थगुरोः प्रकारत्रयेण परिहारोऽपि प्रतिपादितः श्रीरामचार्येण –

सिंहे गुरौ सिंहलवे विवाहो नेष्टोऽथ गोदोत्तरतश्च यावत्।
भागीरथीयाम्यतटे हि दोषो नान्यत्रदेशे तपनेऽपि मेषे।।[25]

अर्थात् सिंहराशिस्थो गुरुर्यदि सिंहस्यैव नवांशे भवेत्तदा कस्मिँश्चिदपि देशे विवाहादिकं न कार्यम्। यथा राजमार्तण्डे –

सिंहे राशौ तु सिंहांशे यदा भवति वाक्पतिः।
सर्वदेशेष्वयं त्याज्यो दम्पत्योर्निधनप्रन दुष्यति।[26]

---

[23] मु.चि.शु. 46-47

[24] मु.चि.शु.प्र. 48

[25] मु.चि.शु.49

[26] मु.चि.शु.प्र. 49 मणिप्रभाटीका

तृतीयश्च परिहारोऽयं यत् – सूर्यौ यदा मेषराशौ भवेत्तदा सिंहस्थो गुरुः कस्मिँश्चिदपि देशे न दोषकारकः। एवमुपर्युक्तसिंहस्थगुरुविषये सारार्थरूपेण लिखति श्रीरामाचार्यः –

मघादिपञ्चपादेषु गुरुः सर्वत्र निन्दितः।
गङ्गागोदान्तरं हित्वा शेषाङ्घ्रिषु न दोषकृत्।।
मेषेऽर्के सन व्रतोद्वाहो गङ्गागोदान्तरेऽपि च।
सर्वः सिंहगुरुर्वर्ज्यः कलिङ्गे गौडगुर्जरे।।[27]

एतेन स्पष्ट यत् कलिङ्गगौडगुर्जरप्रान्तेषु गङ्गागोदावर्योर्मध्यस्थदेशेषु च समस्तः सिंहराशिस्थो गुरुस्त्याज्यः। एतदतिरिक्तदेशेषु गुरुर्यदा चत्वारिंशत्कलाधिकषोडशभिरंशैरधिको भवति तदा दोषकारको न भवति। तथा कलिङ्गगौडगुर्जरान् विहायान्यदेशेषु सिंहस्थे गुरावपि शुभकार्याणि भवन्तीति।।

अथ च मकरस्थे गुरुर्यस्त्याज्यः कथितस्तस्यापि परिहारः प्रतिपादित आचार्येण। यथा –

रेवापूर्वे गण्डकीपश्चिमे शोणस्योदग्दक्षिणे नीच इज्यः।
वर्ज्यो नायं कौङ्कणे मागधे च गौडे सिन्धौ वर्जनीयः शुभेषु।।[28]

अर्थाद् रेवा (ज्वालापुरमण्डले नर्मदानाम्ना प्रसिद्धा) नद्याः पूर्वभागे, गण्डक्याश्च पश्चिमे, तथा शोणनद्या उत्तरस्यां दक्षिणस्यां च दिशि, नीचस्थो गुरुर्नैव वर्जितः। नीचस्थो गुरुरयं कौङ्कणदेशे (भारतस्य दक्षिणभागे) मगधदेशे (पाटलिपुत्र-गया-शाहाबादादिप्रदेशेषु) गौडदेशे सिन्धुदेशे च दोषकारको भवति। अर्थान्नीचस्थे गुरौ शुभकर्म त्याज्यमिति।

अथोपनयनादिशुभकार्येषु जन्मराशिवशादपि गुरुबलमपेक्षितं भवति। तत्र रामाचार्येण लिखितं यज्जन्मकालिकचन्द्राक्रान्तराशितो गोचरीयो गुरुर्यदि नवमपञ्चमैकादशद्वितीयसप्तमान्यतमस्थाने भवेत्तदा शुभकारकः, यदि दशमषष्ठतृतीयैकादशगः स्यात्तदा शान्त्या शुभो भवति, चेच्चतुर्थाष्टमद्वादशगो भवेत्तदाऽशुभकारको भवति। यथा –

वटुकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः।
श्रेष्ठो गुरुः षट् त्र्याद्ये पूजयाऽन्यत्र निन्दितः।।[29]

---

[27] मु.चि.शु. 50-51

[28] मु.चि.शु.प्र. 52

[29] मु.चि.सं. 46

परन्तु केषाचिन्मते द्वितीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशस्थानगतो गुरुः शुभः, चतुर्थदशमद्वादशस्थानगतः शान्त्या शुभः, प्रथमतृतीयषष्ठाष्टमस्थानगतश्च निषिद्धो भवति। अत्र गुरुदौष्ट्याापवादं प्रतिपादयँल्लिखति रामाचार्यः –

स्वोच्चे स्वभे स्वमैत्रे वा स्वांशे वर्गोत्तमे गुरुः।
रिष्फाष्टतुर्यगोऽपीष्टो नीचारिस्थः शुभोऽप्यसन्।।[30]

अर्थाद् गुरुर्यदि स्वोच्चराशौ स्वभवने स्वमित्रभवने स्वनवांशे वर्गोत्तमनवांशे वा भवेत्तदा अशुभस्थानस्थः सन्नपि शुभकारको भवति। किञ्च स्वनीचस्थः शत्रुभवनस्थो वा गुरुरुपर्युक्तशुभराशिस्थः सन्नपि अशुभफलदो भवति।

अथ च शुक्रो हि द्विरागमनयात्रादिषु विशेषेण विचारणीयो भवति। तत्र शुक्रो गन्तव्यदिगभिमुखेऽथवा दक्षिणभागे भवेत्तदा गन्ता न गच्छेत्। यदि गच्छेत्दा बालो म्रियते, गर्भिणी गर्भस्रावती भवति, तथा नूतनपरिणीता वन्ध्या स्यात्।

अतः शुक्रः पृष्ठे वामे वा भवेदिति। यथोक्तमपि रामाचार्येण –

दैत्येज्यो ह्यभिमुखदक्षिणे यदि स्याद्
गच्छेयुर्नहि शिशुगर्भिणीनवोढाः
चेद् वन्ध्या भवति च गर्भिणी त्वगर्भा।।[31]

अत्र अस्तङ्गते शुक्रे द्विरागमादीनां निषेधः कृतः। अर्थादुदिते शुक्र एव द्विरागमादिकार्याणि विधेयानि। यथा बादरायणः –

अस्तं गते भृगोः पुत्रे तथा सम्मुखमागते।
नष्टे जीवे निरंशो वा नैव सञ्चालयेद् वधूम्।।
गर्भिण्या बालकेनापि नववध्वा द्विरागमे।
पदमेकं न गन्तव्यं शुक्रे सम्मुखदक्षिणे।।[32]

अत्र नवोढाशब्देन द्विरागमने गन्त्री इत्यभिप्रेतमस्ति, न तु वधूप्रवेशकत्री इति। यतो वधूप्रवेशे शुक्रविचारो नापेक्षितः। यथा –

नगरप्रवेशविषयाद्युपद्रवे करपीडने विबुधतीर्थयात्रयोः।

---

30 मु.चि.सं.प्र. 47

31 मु.चि.द्वि.प्र. 2

32 मु.चि.द्वि.प्र. 2 पीयूष

नृपपीडने नववधूप्रवेशने प्रतिभार्गवो भवति दोषकृन्नहि।।[33]

अथ केषाञ्चिन्मते सम्मुखशुक्रो युवतीनां स्त्रीणां कृते न दोषकारकः। अर्थाद् या खलु द्विरागमने गन्त्री सा चेत्कुचरजोधर्मवती स्यात् तदा तस्याः कृते न दोषकारकः सम्मुखशुक्रोऽपि। यथोक्तमपि चण्डेश्वरेण –

पित्र्यागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात्।
पत्युः शुद्धिर्न भवति रवेः सम्मुखो वाऽथ शुक्रः।।
तूले लग्ने गुणवति तिथौ चन्द्रताराविशुद्धौ।
स्त्रीणां यात्रा भवति सफला सेवितुं स्वामिसद्म।।[34]

वादरायणेनोक्तं यद् भृग्वङ्गिरोवत्सवशिष्ठकश्यपात्रिवंशोत्पन्नानां तथा भरद्वाजवंशोत्पन्नानां कृते प्रतिशुक्रसम्भवो दोषो न बाधकः यथा –

कश्यपेषु वशिष्ठेषु चात्रि भृग्वङ्गिरःसु च।
भरद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न दुष्यति।।[35]

अत एव श्रीरामाचार्योऽपि पूर्वोक्तं परिहारद्वयमपि श्लोकेनैकेन प्रतिपादयति मूहूर्त्तचिन्तामणौ द्विरागमनप्रकरणे –

पित्र्ये गृहे चेत्कुचपुष्पसम्भवः स्त्रीणां न दोषः प्रतिशुक्रसम्भवः।
भृङ्ग्वगिरो वत्सवशिष्ठकश्यपात्रीणां भरद्वाजमुनेः कुले तथा।।[36]

अत्र विचारणीयोऽयं विषयो यद् द्विरागमे शुक्र उदितो भवेत् परन्तु सम्मुखस्थो दक्षिणस्थो वा न भूयादित्यत्र किं कारणम् ? अत्र कारणमिदं यच्छुक्रग्रहः (कन्दर्पस्या) धिष्ठाता विद्यते। अतः शुक्रो यदि स्त्रियः सम्मुखे दक्षिणे वा भागे भवति तदा तां स्त्रीं शुक्रेण व्यथितां करोति। चेत् स्त्री स्वयं कुचपुष्पवती भवति तदा तु तस्यां शुक्रस्य साम्राज्यं निसर्गतो भवत्येव, अतस्तस्यामवस्थायां तस्यै शुक्रग्रहाच्छुक्रविकारस्याशङ्का न कल्प्यते। अत एवाचार्यैः यौवनत्वङ्गतायाः स्त्रियो द्विरागमे सम्मुखशुक्रेणापि दोषाभावः प्रतिपादितः।

अद्यत्वे प्रायो दृश्यते यत् स्त्रियः कुमार्यवस्थायामेव यौवनलक्षणलक्षिता भवन्ति। तदनन्तरं हि तासां विवाहो जायते। एवं परिस्थितौ तासां द्विरागमने उक्तवचनानुसारं

---

[33] मु.चि.द्वि. 3

[34] मु.चि.द्वि. 3

[35] मु.चि.द्वि.4 पीयूष

[36] मु.चि.द्वि. 4

प्रतिशुक्रविचारो नापेक्षितः। परन्तु प्रायो लोकव्यवहाराच्छास्त्रमर्यादायाश्चांशिकरक्षार्थं युवत्या अपि स्त्रियो द्विरागमे शुक्रस्य विचारः क्रियते एव।

अथ सम्मुखशुक्रस्य परिहारः शुक्रान्धविहितनक्षत्रैरपि दृश्यते शास्त्रेऽत्र। तत्र रेवतीनक्षत्रादारभ्य मृगशिरानक्षत्रं यावच्छुक्रोऽन्धो भवति। तेषु शुक्रान्धनक्षत्रेषु सम्मुखो दक्षिणो वा शुक्रो दोषकरो न जायते। तद्यथा –

रेवत्यादिमृगान्त्येषु यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः।
तावच्छुक्रो भवेदन्धः सम्मुखस्थो न दोषकृत्।।[37]

एवमेव ज्यौतिषशास्त्रे गुरुशुक्रयोरनयोर्बाहुल्येन प्राधान्येन च दृश्यते विचारो, यः खलु निखिलोऽपि नैव प्रतिपादयितुं शक्यतेऽस्मिँल्लघुशोधपत्रे। किन्त्विदं तु स्पष्टमेव यद् गुरुभार्गवाविमावस्माकं जीवनेऽत्यन्तमुपयोगिनाविति।

शोधनिबन्धेऽस्मिन् गृहीतसाहाय्यग्रन्थानां सङ्केतः

1. ज्यौतिर्विज्ञानम्, अर्कयोमयाजी धूलिपालः, डाइरेक्टर, रिसर्चइन्स्टीयूट वाराणसेय संस्कृत वि.वि. वाराणसी, 1994 ई.
2. बृहद्दैवज्ञरञ्जनम्, डॉ. मुरलीधरचतुर्वेदी, मोतीलालबनारसीदासः, दिल्ली 1984 ई.
3. मुहूर्त्तचिन्तामणिः, श्रीकपिलेश्वरशास्त्री, चौखम्बा अमरभारतीप्रकाशन, वाराणसी 1982 ई.
4. मुहूर्त्तचिन्तामणिः, पं.केदारदत्तजोशी, मोतीलालबनारसीदास चौक वाराणसी, 1979 ई.
5. लघुपाराशरी, श्री अनूप मिश्रः गङ्गाविष्णुश्रीकृष्णदासस्टीमप्रेस-कल्याण, मुम्बई, 1990 ई.
6. सिद्धान्तशिरोमणिः, भारस्कराचार्यः, चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, वाराणसी

सूर्यसिद्धान्तः, कपिलेश्वरशास्त्री, चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, वाराण

[37] मु.चि.द्वि. 4 मणि.प्र.